

Η αποξένωση από το χώρο της πόλης και η κρίση της συλλογικής μνήμης

Τα ιστορικά κέντρα των πόλεων και οι χωρικές σταθερές

Ο 19ος αιώνας έφερε δραματικές αλλαγές στη μορφή της παραδοσιακής πόλης. Εντειχισμένες και οριοθετημένες, παρότι τις αλλαγές που είχαν εγγραφεί στο σώμα τους μετά το μεσαίωνα, οι πόλεις γνώρισαν μια χωρίς προηγούμενο διάσπαση της συνοχής τους με τη συσσώρευση νέων πληθυσμών και δραστηριοτήτων και τη χωρίς όρια επέκταση, αναδιάταξη και επανασχεδιασμό του χώρου τους, ώστε ν' ανταποκρίνεται στις νέες ανάγκες κίνησης του κεφαλαίου.

Η έκρηξη της βιομηχανικής παραγωγής και η νέα λειτουργία της πόλης ως τεράστιας, ενιαίας αγοράς εμπορευμάτων, μαζί με τη διαμόρφωση ενός σύνθετου πλέγματος θεσμών κρατικής εξουσίας, συμβαδίζουν με την απώλεια ενός κατανοητού χωρικού νοήματος για τις λαϊκές τάξεις και τους κατοίκους τους. Τόσο οι προλεταριοποιημένες αγροτικές μάζες, χωρίς εμπειρία αστικής κατοίκησης, όσο και οι προηγούμενοι κάτοικοι των πόλεων αποκόπτονται από τις χωρικές σταθερές που είχαν σωρευτικά διαμορφώσει μέσα από την εμπειρική παράδοση κατοίκησης και νοηματοδότησης του χώρου.

Η πόλη είναι συλλογική ανθρώπινη κατασκευή, έργο των ανθρώπινων χεριών και από τη φύση της διαχρονική, ταλαντευόμενη ανάμεσα στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον. Δεν εκθέτει μια εξελικτική ανάπτυξη σταδίων και εποχών, αλλά αντίθετα αποκαλύπτει το πέρασμα του χρόνου σε στρώματα και ίχνη. Το ιστορικό κέντρο, ταυτιζόμενο συνήθως με το κέντρο, δηλαδή την πυκνωση της πόλης με το μεγαλύτερο ιστορικό βάθος, μπορεί να χαρακτηριστεί το ίδιο ως προνομιακός συντελεστής διαχρονικής αστικότητας και ν' αποτελέσει ενδιαφέρον πεδίο μελέτης των μετασχηματισμών και των σταθερών της πόλης.

Η πόλη μεταβάλλεται και σ' αυτή την αέναη κίνηση, το στρόβιλο της ιστορίας μετά το 19ο αιώνα, οι σταθερές της ανθρώπινης ύπαρξης αναζητούνται στη μνήμη, η οποία με τη σειρά της αναζητά τις διαβάσεις της. Η πόλη είναι από μόνη της θεματοφύλακας της ιστορίας, που η επανασύστασή της μπορεί να γίνει με τάξη, επιμέλεια και, συνήθως, χωρίς χάσματα.

Αλλά οι χώροι της πόλης, τα αρχιτεκτονικά τοπία με τη ζωή που εγχαρασσεται σ' αυτά,

Η Ελένη Πορτάλιου είναι επικ. καθηγήτρια στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Τμήμα Αρχιτεκτόνων. Το παρόν κείμενο αποτελεί Εισήγηση στα Σεμινάρια του Αιγαίου (Μήλος, Αύγουστος 1996) με θέμα «SPACE INEQUALITY AND DIFFERENCE: FROM "RADICAL" TO "CULTURAL" FORMULATIONS» (Αριστοτέλειο Πανεπ. Θεσ/νίκης - ΕΜΠ - Πανεπιστήμιο Αιγαίου).

οι μορφές, αποτελούν και ενεργούς τροφοδότες της μνήμης που, αντίθετα με την ιστορία, είναι αποσπασματική και παλινδρομεί.

Η πόλη είναι, λοιπόν, γεννήτορας της συλλογικής μνήμης και, αντίστροφα, λειτουργεί ως οδηγός ανάγνωσης και οικειοποίησης του χώρου της πόλης για τις κοινωνικές ομάδες και τα άτομα. Τροφοδοτεί την εμπειρία που, όπως λέει ο Welter Benjamin, «είναι υπόθεση της παράδοσης στη συλλογική και την ιδιωτική ζωή. Σχηματίζεται όχι τόσο από επιμέρους δεδομένα, αυστηρά εντοπισμένα στην ανάμνηση όσο από συσσωρευμένα, συχνά μη συνειδητά στοιχεία, που συρρέουν στη μνήμη»¹.

Η σχέση των λαϊκών τάξεων και των κατοίκων της πόλης με το ιστορικό κέντρο επιδέχεται αναγνώσεις σε πολλαπλά επίπεδα, πλην όμως εδώ κυρίως υπάρχουν κατατεθειμένες σταθερά οι αφευδείς μαρτυρίες της διαχρονικότητας της πόλης.

Στοιχεία διάρκειας

Οι χωρικές σταθερές στην ιστορία της πόλης

Τα ιστορικά κέντρα των πόλεων ταυτίζονται με τις ίδιες τις πόλεις στη γέννησή τους και έρχονται από το βάθος του χρόνου. Σ' αυτό το χώρο συγκεντρώνονται τα στοιχεία εκείνα της πόλης που χαρακτηρίζονται από διάρκεια, δηλαδή τη σταθερή παρουσία τους παρόλες τις πιθανές μεταβολές μέσα στους μετασχηματισμούς της πόλης.

Ο Baudelaire έγραφε: «Le vieux Paris n'est plus (la forme d'une ville/change plus vite, hélas! que le coeur d'un mortel)»². Και ο Aldo Rossi λέει: «Τα σπίτια της παιδικής μας ηλικίας παλιώνουν και, καθώς η πόλη αλλάζει, συχνά σβήνει τις αναμνήσεις μας»².

Όμως το σχέδιο πόλης, τα μνημεία, ορισμένα δημόσια κτίρια και ορισμένοι τύποι κτιρίων, στην κλίμακα της πόλης και την κλίμακα της αρχιτεκτονικής, αποτελούν αναφορές ριζωμένες στο χρόνο που παραδίδονται από εποχή σε εποχή, επιτρέποντας στην πόλη συνολικά ν' αποκτήσει ρίζες στην ιστορία.

Κατά τον Marcel Poëte οι πόλεις τείνουν να παραμείνουν στους άξονες ανάπτυξής τους, διατηρούν τις χαράξεις τους, εξελίσσονται σύμφωνα με την κατεύθυνση και τη σημασία των πιο παλιών συντελεστών τους³. Το σχέδιο πόλης αφορά τη δομή του δημόσιου χώρου και συνδέεται με τους δύο τύπους της πυκνής υπαίθριας αστικότητας —το δρόμο και την πλατεία— που χαρακτηρίζουν την ιστορία του ανθρώπινου πολιτισμού.

Παρά τις ριζικές επεμβάσεις που έγιναν το 19ο αιώνα στις πόλεις με τα επάλληλα μεσαιωνικά, αναγεννησιακά, μπαρόκ στρώματά τους και τη βίαιη αποκοπή από την προηγούμενη σχεδιαστική παράδοση, στα ιστορικά κέντρα τους έμειναν, ηβλημένα ή τυχαία, ίχνη του χρόνου που είχε κυλήσει.

Καθοριστικά στοιχεία των επεμβάσεων και των επεκτάσεων, όπως ο δακτύλιος που αντικατέστησε τα τείχη όταν γκρεμίστηκαν σε πολλές πόλεις, ή τα εγκλωβισμένα αποσπάσματα που χρειάζονται νοσταλγικά μάτια για να τα εξερευνήσουν, τα προγενέστερα ίχνη της δομής της πόλης μεταγράφονται με κάποιο τρόπο στους μετασχηματισμούς της.

Τα μνημεία παραμένουν εξαιρετικές μορφές τέχνης πάνω από την οικονομία και την πρακτική ανάγκη, διαπιστώνει ο Aldo Rossi, και γύρω απ' αυτά μπορεί ν' αρχίσει να ξανα-

γεννιέται μια πόλη⁴. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, η Ακρόπολη, έπαιξε αυτό το ρόλο για την Αθήνα.

Τα δημόσια κτίρια που δε γίνονται μνημεία, ανεξάρτητα από τους μετασχηματισμούς της χρήσης τους και αποσυνδεδεμένα από μια στενή λειτουργική προσέγγιση, με τη συμβολική σημασία και τη μορφή τους αποτελούν καθοριστικά στοιχεία που διαρκούν στην ταυτότητα της πόλης.

Η αποξένωση από το χώρο της πόλης

Η επαφή των κατοίκων της πόλης με τις σταθερές του σχεδίου και του δημόσιου χώρου, των μνημείων, των δημόσιων κτιρίων και ορισμένων κτιριακών τύπων υπόκειται στην αποξένωση που χαρακτηρίζει σταδιακά τις σχέσεις τους με το χώρο. Παρόλ' αυτά, αυτές οι σταθερές παραμένουν εκεί, ριζωμένες στον τόπο και το χρόνο και μπορούν ν' ανακληθούν ανά πάσα στιγμή μέσα στις κοινωνικές αντιφάσεις που ενεργοποιούν την ιστορία ή μέσα από τις εκλάμψεις της μνήμης.

Η αποξένωση και η αποκοπή του λαϊκού κόσμου από τον κεντρικό χώρο της πόλης είναι μια διαδικασία προοδευτικά αυξανόμενη και ταυτόχρονα αντιφατική, καθώς μεταβαίνουμε από το 19ο στο τέλος του 20ού αιώνα. Συνδέεται με την ίδια τη φυσική παρουσία τους αλλά και τον τρόπο που αυτή πραγματώνεται σε πολιτικό, κοινωνικό και συμβολικό επίπεδο και, επομένως, με τον τρόπο που το κέντρο της πόλης μπορεί ν' αποτελέσει υποδοχή της συλλογικής μνήμης.

Ο 19ος και κυρίως ο 20ός αιώνας χαρακτηρίζονται από τη σταδιακή απόθεση των λαϊκών τάξεων από τα κέντρα των πόλεων, καθώς η κατοικία και η εργασία τους εκτοπίζονται στην περιφέρεια.

Η πολιτική παρουσία των λαϊκών τάξεων στο κέντρο της πόλης

Οι λαϊκές τάξεις επανέρχονται στην πόλη πολιτικά, στο βαθμό που συμπεριλαμβάνονται στους δημόσιους θεσμούς και αποκτούν την ιδιότητα του πολίτη μέσα από τις τυπικές εκδηλώσεις της εξουσίας, καθώς και με τα μεγάλα πολιτικά και κοινωνικά κινήματα που σφραγίζουν τον κεντρικό χώρο της πόλης.

Η δημόσια σφαίρα δεν είναι στατική, διατρέχεται από αντιθέσεις και συγκρούσεις. Ο Richard Sennet αναφερόμενος σε δύο μαζικές λαϊκές γιορτές που έγιναν στην ακμή της Γαλλικής Επανάστασης το 1792 στο Παρίσι, η μια με την οργανωτική φροντίδα του επαναστάτη καλλιτέχνη Jacques Louis David και η άλλη του αρχιτέκτονα και συγγραφέα Quatremère de Quincy, εξηγεί πώς χρησιμοποιείται τελείως διαφορετικά η γεωγραφία της πόλης ανάλογα με τις ανάγκες των διοργανωτών: η μία γιορτή του Simonneau έγινε για να τιμήσει τους επαναστάτες και η άλλη του Châteauneux ένα θύμα της επανάστασης⁵.

Τα ιστορικά κέντρα των πόλεων είναι φορτισμένα απ' αυτές τις πραγματώσεις του συλλογικού που ανακαλούνται από το βάθος της ιστορίας και στοιχειώνουν τη συλλογική

μνήμη των λαών, εγκυμονώντας το φόβο της επανάστασης για τις κυρίαρχες τάξεις που οργανώνουν το χώρο της πόλης με την ελπίδα να εκτοπίσουν παντοτινά την απειλή.

Η πολιτική παρουσία των λαϊκών τάξεων στο κέντρο της πόλης διατηρείται σταθερά με τρόπους τυπικούς και αυτόνομους μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες, όπου περιορίζεται και υποβαθμίζεται με την παρακμή των δημόσιων θεσμών και τη θεαματοποίηση της πολιτικής.

Θεατές και καταναλωτές

Αλλά οι κάτοικοι των πόλεων ζουν τον κεντρικό χώρο της πόλης κατά τους μετασχηματισμούς του από το 19ο μέχρι και τον 20ό αιώνα επίσης ως θεατές και καταναλωτές των νέων τοπίων της πόλης και των εμπορευμάτων που κατακλύζουν το χώρο της. Το εμπόριο και η οργανωμένη ψυχαγωγία κυριαρχούν σταδιακά στα ιστορικά κέντρα.

Στην πόλη του 19ου αιώνα οι αρχιτέκτονες αναλαμβάνουν το σχεδιασμό και καλλωπισμό του δημόσιου χώρου που ενδυναμώνει την έννοια του πολίτη, σχεδιάζουν χώρους διασκέδασης, θέατρα και όπερες, νέα πάρκα και χώρους περιπάτου, κτίρια που στεγάζουν δημόσιους θεσμούς, μεγάλα πολυκαταστήματα, κτίρια-στοές και μεγάλους χώρους εκθέσεων, πανοράματα, διοράματα και πολυτελή ξενοδοχεία, σιδηροδρομικούς σταθμούς, επιβλητικές τράπεζες και γραφεία.

Η εξάπλωση των φαντασμαγορικών μορφών στο δημόσιο χώρο εγκλωβίζει στην αμείλικτη δύναμη του εμπορεύματος που κρύβεται πίσω από τη φαντασμαγορία την αίγλη της τέχνης, το περιεχόμενο του φανταστικού και των αισθήσεων.

Όπως παρατηρεί η Christine Boyer, «η αληθινή πόλη που δεν εκτέθηκε ποτέ πραγματικά, βαθμιαία εξαφανίζεται από τη θέα: το χάος της, οι ταξικές διακρίσεις, οι παγίδες και τα ελαττώματά της, όλ' αυτά τοποθετούνται έξω από το κυκλικό πλαίσιο, πάνω από τον ορίζοντα που δέσποξε στη ματιά του παρατηρητή»⁶.

Ο 20ός αιώνας ολοκληρώνει τη λειτουργία του κεντρικού χώρου της πόλης ως αγοράς εμπορευμάτων και οργανωμένης ψυχαγωγίας απωθώντας τις ζώνες παραγωγής και εγκαθιστώντας σε περίοπτη θέση τη διοίκηση των επιχειρήσεων. Εισάγει τα νέα σύμβολα της ταχύτητας, της προβολής της διαφήμισης, της ολοκληρωτικής θεαματοποίησης και ο ιστορικός χώρος μετατρέπεται σε σκηνογραφικά αποσπάσματα καταναλώσιμα και τα ίδια ως εμπορεύματα.

Παρόλη την αμείλικτη φορά της προόδου, η διαδικασία δεν είναι ευθύγραμμη καθώς πάντα, με φθίνουσα πρόοδο από το παρελθόν στο παρόν, στον κεντρικό χώρο της πόλης επιβιώνουν λαϊκοί θεσμοί μικροεμπορίου και πλανόδιων αγορών, ελεύθερη διασκέδαση και οι κοινωνικές πρακτικές της γιορτής, του καρναβαλιού, των θιάσων, των παραστάσεων, της βόλτας, του χαζέματος, της περιπλάνησης. Μέσα σε αποσπασματικά κατάλοιπα τόπων και αναμνήσεων, η πόλη υπενθυμίζει τη δυνατότητά της να παραμένει ένας μαγικός μαγνήτης αρχαικότητας που δε θα στερηθεί ποτέ τα μυστικά περάσματά της στο χώρο της μνήμης.

Η προβληματική σχέση με την ιστορία

Η σχέση με το παρελθόν και την ιστορία της πόλης τροποποιείται ριζικά μέσα στις αλλαγές που συνοδεύουν τους χωρικούς μετασχηματισμούς.

Η συγκρότηση των εθνικών κρατών το 18ο και το 19ο αιώνα χρειάζεται την επανασύσταση της ιστορίας, την ταυτότητα που μπορεί να προσδώσει το παρελθόν σ' έναν κόσμο μεταβαλλόμενο γρήγορα, αναντίστοιχα με το χρόνο της ανθρώπινης ζωής.

Αυτή η επανασύσταση, για την οποία η εξουσία ελπίζει ότι μπορεί ν' αναστείλει τους κινδύνους που εγκυμονεί για τη σταθερότητά της η ιστορική αταξία, είναι επιλεκτική: μνημεία αποσυνδεδεμένα από το περιβάλλον τους, κατάλοιπα προηγούμενων τόπων που φθίνουν, μουσεία και κατακερματισμός της ολότητας της πόλης στα μάτια των κατοίκων της. Οι εγγεγραμμένες παραδόσεις στο χώρο, όταν ενεργοποιούνται κυρίως από τα κινήματα του ρομαντισμού, εντάσσονται στο νέο πλαίσιο τυπικά και φαντάζουν στερημένες νοήματος, αφού δεν αντιστοιχούν σε εμπειρίες του παρόντος.

Οι ουτοπίες του 20ού αιώνα επιχειρούν την πλήρη ρήξη με την ιστορία. Η υπαρκτή ιστορική πόλη φαίνεται καθαυτή πηγή δεινών και επικίνδυνων κοινωνικών εξελίξεων, γι' αυτό οι σχεδιαστικές σχηματοποιήσεις αναφέρονται σε μια άλλη άχρονη πόλη του μέλλοντος που βασιλεύει η τάξη του λόγου. Η αντιφατική πραγματικότητα των ιστορικών κέντρων μένει έξω από την προσοχή τους.

Μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν οι καταστροφές των ιστορικών κέντρων κινδυνεύουν να πάρουν μεγαλύτερες διαστάσεις απ' αυτές του 19ου αιώνα και η ιστορία της πόλης να μείνει χωρίς καθόλου υλικές αναφορές, δημιουργείται μια αντίστροφη κίνηση προστασίας. Όμως η προστασία και η επανακατοίκηση του κέντρου, ιδιαίτερα πρόσφατα, υποκινούνται εξ ολοκλήρου από τις δυνάμεις της αγοράς. Πρόκειται, συνήθως, για εμπορευματοποίηση της ιστορίας που απευθύνεται σε προνομιακές κοινωνικές ομάδες καταναλωτών.

Η κρίση της συλλογικής μνήμης

Αυτή η προβληματική σχέση των κατοίκων της πόλης με την ιστορία ως επιλεκτική επανασυλλογή, ως ρήξη με το παρελθόν ή ως καταναλώσιμο εμπόρευμα συμβαδίζει με την κρίση της συλλογικής μνήμης στην οποία έχουν συνεργήσει οι μετασχηματισμοί της δημόσιας σφαιράς και οι οργανώτριες του χώρου της πόλης δυνάμεις της αγοράς.

Η κρίση της μνήμης εμφανίζεται κατά τον Walter Benjamin με τη μορφή της αποστασιοποίησης για την προστασία από τα σοκαριστικά ερεθίσματα, καθώς «το τεχνολογικά αλλοιωμένο περιβάλλον εκθέτει το ανθρώπινο αισθητήριο σε φυσικά σοκ τα οποία αντιστοιχούν σε ψυχικό σοκ»⁷.

Σ' αυτό το μηχανισμό εδράζεται η κατάργηση της εμπειρίας, αφού «η αντίληψη γίνεται εμπειρία μόνο όταν συνδέεται με αισθήσεις-μνήμες του παρελθόντος, αλλά για το “προστατευτικό μάτι” που αποκρούει τις εντυπώσεις δεν υπάρχει φανταστική άφεση σε μαγρινά πράγματα»⁷.

Από την άλλη, η ανάπτυξη όλο και πιο αφηρημένων μέσων επικοινωνίας που φτάνουν

μέχρι τις αόρατες λεωφόρους πληροφορίας και τα προσομοιωμένα περιβάλλοντα, που υποκαθιστούν το χώρο ως κύρια πηγή πληροφορίας, οδηγεί σε ατροφία την εμπειρική συναίσθηση του χώρου και ανατροφοδοτεί την απώλεια της μνήμης.

Γιατί η πόλη ως τόπος (locus) της συλλογικής μνήμης εντυπώνεται στο συλλογικό ασυνείδητο, γίνεται οικεία μέσα από διαδικασίες ζωντανής εμπειρίας που παραδίδονται στους κατοίκους της πόλης.

Η αρχιτεκτονική, δηλαδή η μορφή που παίρνει η πόλη, αντιμετωπίζεται, όπως αναφέρει πάλι ο Walter Benjamin στο *Έργο Τέχνης στην Εποχή της Τεχνικής Αναπαραγωγιμότητας του*⁸ με διπλό τρόπο —με τη χρήση και τη θέαση, με την αφή και την όραση. Αυτές οι δύο διαστάσεις αμβλύνονται από το 19ο στον 20ό αιώνα, καθώς ο κύριος τρόπος πρόσκτησης εντυπώσεων γίνεται η αβασθή όραση των αντικειμένων που, στερημένα της αίγλης τους, «δε διατηρούν κάτι από τα μάτια που τα κοίταξαν», κατά τη διατύπωση του Marcel Proust.

Από τη φαντασμαγορία ως υπνωτική σχέση με την εμπειρία και τη φαντασία, στην παροραμική θέαση του χώρου της πόλης ως σειράς γρήγορων εντυπώσεων και μέχρι τα φανταστικά στυλ ζωής συντελείται η αποφόρτιση της αισθήσεων και της εμπειρίας.

Επίλογος

Ο μαρσαμός της εμπειρίας και η κρίση της συλλογικής μνήμης, η απόθεση των λαϊκών τάξεων από τα ιστορικά κέντρα αλλά και η αποξένωση στις σχέσεις των κατοίκων της πόλης με την ιστορία και το χώρο της, αποτελούν δομικά χαρακτηριστικά του σύγχρονου πολιτισμού.

Παίρνουν εκρηκτικές διαστάσεις καθώς τα κύματα μετανάστευσης διογκώνονται και οι άνθρωποι εξωθούνται αναγκαστικά από τις πατρίδες τους, επομένως αποκόπτονται βίαια από κάθε χωρική αναφορά, και περιφέρονται ξένοι, συχνά παράνομοι και διωκόμενοι, στις χώρες που μεταναστεύουν.

Η μελέτη και η κατανόηση αυτών των φαινομένων μπορεί να εντοπίζονται μεθοδολογικά στη σφαίρα του πολιτισμού, εδράζονται όμως στις ταξικές και κοινωνικές ανισότητες του σύγχρονου καπιταλισμού, την κυριαρχία των δυνάμεων της αγοράς παγκόσμια και την αντιστροφή της σχέσης δημόσιου-ιδιωτικού.

Σημειώσεις

1. Walter Benjamin, *Illuminations, On some motifs in Baudelaire*, Fontana Press, 1992. Ελληνική μετάφραση Γιώργος Γκουτζούλης, στο Σαρά Μπικοντλάι *Ένας λυρικός στην ακμή του καπιταλισμού*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1994.

2. Aldo Rossi, *L' Architettura della città*, CLUP, Milano, 1978. Ελληνική μετάφραση Βασιλική Πετρίδου, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1991.

3. Aldo Rossi, *ό.π.*

4. Aldo Rossi, *ό.π.*

5. Richard Sennet, *Flesh and Stone*, Faber & Faber, London-Boston 1994.

6. Christine Boyer, *The City of Collective Memory*, MIT Press, 1994.

7. Susan Buck-Morss, «Αισθητική-Ανασθητική». Ελληνική μετάφραση Φώτης Τετζάκης, Μάνος Σπυριδάκης, Λογοτεχνικό περιοδικό Πλανόδιον, τεύχος 23, Ιούνιος 1996.

8. Walter Benjamin, *Illuminations, The work of art in the age of mechanical reproduction*, Fontana Press, 1992.